

7. ДАЗО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 89, арк. 42.
8. ДАЗО. – Ф. 59, оп. 1, спр. 91, арк. 165, 166, 166 зв.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 89, оп. 1, спр. 3569, арк. 2.
10. ДАОО. – Ф. 89, оп. 1, спр. 3573, арк. 1.
11. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальбштадт, 1915.
12. **Реєнт О. П.** Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – № 4. – С. 5–11.
13. **Реєнт О.** Перша світова війна XX століття та українське суспільство / О. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – К., 2005. – № 9. – С. 15–20.
14. **Реєнт О.** Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К., 2004.
15. **Штах Я.** Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916.
16. Friedenstimme. – 1914. – № 62.
17. Friedenstimme. – 1914. – № 65.
18. Friedenstimme. – 1914. – № 66.
19. Friedenstimme. – 1914. – № 67.
20. Friedenstimme. – 1914. – № 70.
21. Friedenstimme. – 1914. – № 71.
22. Friedenstimme. – 1914. – № 72.
23. Friedenstimme. – 1914. – № 74.
24. Friedenstimme. – 1914. – № 76.
25. Friedenstimme. – 1914. – № 79.
26. Friedenstimme. – 1914. – № 80.
27. Friedenstimme. – 1914. – № 81.
28. Friedenstimme. – 1914. – № 87.

Надійшла до редколегії 16.11.2011

УДК 94(4)–054.72 «1920–1930»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРАЗИ «ВОЖДІВ» У ЕМІГРАНТСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

Розглянуто процес формування образів «вождів» російської еміграції 1920–1930-х рр. Здійснено спробу реконструкції основних рис П. Врангеля та О. Кутєпова як лідерів російського зарубіжжя.

Ключові слова: образ, еміграція, П. Врангель, О. Кутєпов, мемуари.

Рассмотрен процесс формирования образов «вождей» российской эмиграции 1920–1930-х гг. Осуществлена попытка реконструкции основных характеристик П. Врангеля и А. Кутепова как лидеров российского зарубежья.

Ключевые слова: образ, эмиграция, П. Врангель, А. Кутепов, мемуары.

The process of the images formation of the «chiefs» of Russian emigration during 1920–1930 – is examined. The attempt of reconstruction of the main features of P. Vrangell and A. Kutevov as the leaders of abroad Russia is done.

Key words: image, emigration, P.Vrangell, A. Kutevov, memoirs.

Представники російської еміграції першої післяреволюційної хвилі надзвичайно гостро відчували свою єдність, незалежно від місця проживання в еміграції, соціального статусу в минулому, регіону, з якого походив емігрант у Росії,

професійної належності тощо. Безумовно, зближувала їх «спільна біда», та існували і конкретні механізми ментального об'єднання емігрантів. До них можна віднести наявність загальнонаціональних «вождів» (хоча доречніше було б ужити термін «загальноемігрантських»), але оскільки ці персоналії сприймалися емігрантами як інтегруючі фактори національного рівня, зупинимось на дефініції «загальнонаціональні»). Для військових кіл, які домінували чисельно та «задавали тон» емігрантам на Балканах, такими «вождями» можна визнати Верховного Головнокомандувача П. М. Врангеля та командуючого I Російським корпусом за кордоном О. П. Кутепова.

Образи «вождів», створені емігрантами-мемуаристами, виводять дослідника на розуміння реальної дії цього інтеграційного механізму російської еміграції першої післяреволюційної хвилі. Отже, актуальність обраної теми визначається можливістю з'ясування деяких особливостей пристосування емігрантів до нових умов життя у країнах-реципіентах, а ці особливості – своєрідний ключ до розуміння «вічного питання» адаптації біженців. Новизна роботи полягає у погляді на інтеграційні процеси російського екзилу крізь призму ментальних рефракцій.

Про П. М. Врангеля писали немало, починаючи з того часу, коли він ще залишався активним актором міжнародної політичної гри і завершуючи сучасними дослідниками білого руху [1; 13; 18]. Особистість О. П. Кушева не користувалася таким ажіотажем у радянських дослідників із зрозумілих причин (О. Кутепов очолював найактивнішу антирадянську військову організацію – РОВС, яка ретельно слідкувала за тим, щоб не допустити проникнення відомостей про свого лідера до радянських видань). Узагальнюючої роботи про О. П. Кутепова не створено і по сьогодні. Наша розвідка не має на меті наситити певним фактажем біографії цих особистостей. Її мета полягає у реконструкції візії цих лідерів еміграцією. Для цього нами було залучено широке коло мемуарних джерел. Їх вибірка складалася з максимальним урахуванням усіх груп екзилу за віком, політичною орієнтацією, гендерною приналежністю, професією (родом військ для військових) мемуаристів, які були особисто знайомі з «вождями». Було здійснено спробу порівняння посмертних офіційних видань, присвячених лідерам еміграції із тими текстами, які ілюструють прижиттєві думки про них рядових біженців [2; 4; 6–8; 11; 14; 15; 17; 20–22; 25–29]. Методологічним підґрунтям стали дослідження, присвячені мемуаристиці епохи, які до речі також розпочалися ще в 1920-ті рр. [5; 12; 16].

Поразка білогвардійського проекту російського державного будівництва призвела до втрати емігрантами віри у креативні можливості мас. Це у свою чергу спричинило такий феномен, як «поправління» післяреволюційного екзилу: ті, хто у лютому 1917 р. виступав за демократичні зрушення часто поверталися до ідеї «старої доброї монархії», адже саме з цим типом державного ладу асоціювався комфорт та стабільність. Так, емігрант-історик А. В. Флоровський стверджував, що у російської людини у голові або цар-батюшка, або повний нігілізм [10, с. 4]. Відомий богослов із числа емігрантів А. В. Карташев про роль вождів та мас в історичному процесі писав: «Огідний російський досвід показує, яку низькість здатна легітимізувати і підтримувати неблагородна воля мас, яке падіння людської культури загрожує від низів. Навіть і це організоване зло комуністичної нелюдськості кріпиться й зрушується своїми «вождями п'їтьми». Тим більше без вождів не здійснитися нам із глибини, розпаду. Ми тужимо за вождями, ми чекаємо на них. Poetae nascuntur, oratores fiunt – ораторами стають, поетами народжуються. Діяльних людей немало, а вождем треба народитися. Вождів потрібно цінувати і берегти. Це підривна та лицемірна теорія відкидання вождів. Лицемірна тому, що вона сама пропагується визнаними вождями» [14].

Провідною рисою «вождя» на думку емігрантів, які на власному досвіді та власній шкірі відчули «переваги» безвладдя та нескінченного «пошуку винних», мала бути здатність взяти на себе відповідальність за виконання певної загаль-

нозначимої справи. Для П. М. Врангеля цією справою стала організація евакуації Криму. Якщо у «доевакуаційний» період діяльності барона ще дехто з мемуаристів піддає критиці Верховного Головнокомандувача, то після подій листопада 1920 р. його образ набуває все більше іконографічних рис. Зокрема, в описах боїв за Крим зустрічаються відомості про те, що його бюрократичний апарат був сформований, м'яко кажучи, не зі спеціалістів високого класу; що війська, які обороняли Юшунь та Перекоп, були вдягнені у дрантя, а при відступі склади з одягом підпалювалися чи розкрадалися населенням; що на фронті були далеко не всі кадрові офіцери, а багато з військових «прохолоджувались» у тилкових містах; що барон покладав аж занадто великі надії на перекопські укріплення часів Мехмед-Гірея та кримське тепло (адже, замерзання Сиваша відкрило військам Фрунзе шлях до Криму і перетворило його з острова, як він називається у білоруській пісні на півострів, яким він є географічно) [4; 17; 22].

Критичні зауваги поступово зводяться нанівець, коли описи доходять до організації евакуації. Попри те, що всі військові їхали у переповнених трюмах або на палубах під відкритим небом, не маючи змоги за час подорожі прилягти, розпрямивши ноги; попри те, що на кораблях були черги по декілька годин в туалет; попри те, що хворі тифом їхали поруч зі здоровими, а наявність незліченної кількості комарів у фронтовиків робила справу зараження недовготривалою; попри те, що в дорозі дали у якості їжі воду та борошно лише на другий день; попри часті поламки суден на їх шляху до Константинополя та безліч інших незручностей евакуації, які ставили людей на межу виживання, усі мемуаристи відмічають високу організацію евакуації [2; 17; 20; 21; 25]. Вона підкреслюється особливо через опис дій «вождя». Варто відмітити такі, безліч разів повторювані деталі цього опису:

1. Видання 20 жовтня (за ст. ст.) Верховним Головнокомандувачем наказу про евакуацію, у якому він відверто говорить про те, що ті, хто евакуюються втрачають останній клапоть рідної землі, не мають жодних фінансових запасів та навіть визначеного маршруту слідування. Барон не сипле безглуздими обіцянками, а говорить начистоту, єдине, що він гарантує – вивезти всіх, кому загрожує небезпека. Така правдивість лідера відкидає у мемуаристів навіть логічні запитання: чому П. М. Врангель не домовився завчасно з союзниками по Антанті про точне місце висадки евакуйованих, відчуваючи невідворотність катастрофи, чому Верховний Головнокомандувач не зберіг активів «на чорний день»? У прорахунках лідера білоемігрантам увижаються його досягнення. Це перша ознака його перетворення на «вождя», якому не просто пробачають, якого не вважають винним за жодних обставин.

2. Барон Врангель останнім покинув Графську пристань у Севастополі. Це, безумовно, є міфологемою – війська, які прикривали відступ добирались до суден на приватних плавзасобах уже в час, коли всі кораблі знаходились на рейді. Але стереотип, що «капітан останнім залишає палаючий корабель» автоматично накладався на «вождя».

3. Вождь обійшов усі кораблі, на його військове вітання усі військові відповідали гучним «Ура». Сам факт підкреслювання існування такого високого авторитету «вождя» у військових та його турбота про усіх (об'їхав, щоб переконатися, що усе добре, хоча термін «добре» навряд чи є коректним по відношенню до такої трагічної та екстремальної ситуації, якою був «великий ісход») є промовистим. «Вождь» завжди зі своїми, а за це йому відповідають пошаною та підкоренням.

Після розміщення військ у Галліполі, на Лемносі та на Чаталджі П. М. Врангель фізично віддаляється від «своїх орлів», але це не заважає військам відчувати ментальну близькість до лідера. Саме тому його приїзди на паради зустрічаються з таким ажіотажем, а загибель яхти барона «Лукулла» емігранти сприйняли ледь не як особисту трагедію. «Лукулл» – невеличке судно, на якому Головнокоман-

дувач проживав у Константинополі, був протаранений 15 жовтня 1921 р. італійським кораблем «Адрія», який йшов із радянського Батума. На щастя (або з точного розрахунку «замовників»), які прагли цим жестом лише налякати еміграцію), барона не було на борту. У результаті зіткнення загинула одна людина. Емігранти звинувачували у зіткненні кораблів радянську розвідку та особисто агента Олену Феррарі [18, с. 620]. Ряд сучасних дослідників виступає проти таких висновків, посилаючись на велику вартість «послуг» західних судновласників, що було не по кишені молодій радянській державі з метою лише «налякати» [30]. Цей інцидент додав ще одну деталь до візії П. М. Врангеля емігрантами. Вони досягли той факт, що «вождь» перебуває у постійній небезпеці, до нього прикута увага шпигунської мережі, а отже значимість цієї фігури є безперечною. Та все ж, згадки про загибель яхти, зазвичай є побіжними у спогадах рядових емігрантів. І це цілком зрозуміло – військові біженці були далеко від неї на момент трагедії, знали про цю подію з преси або з чуток, нічого оригінального до її опису додати не могли. Отже, у мемуаристиці білоемігрантів можна зустріти лише співчуття трагедії, радість з приводу того, що барон залишився живим.

Особистість далекого П. М. Врангеля абсолютно не критикується військовими під час «галліполійського сидіння», що не можна сказати про більш близького та зрозумілого О. П. Кутепова. Цей феномен В. Даватц пояснював таким чином: «Там, нагорі, у далекому Константинополі, здійснював великий свій подвиг генерал Врангель. У дні важкого розпачу наші погляди спрямовуються туди. Пригадувалося, як у важкі дні Криму, він не кинув нас – і до останнього моменту, то тут, то там, з'являвся серед своїх військ... І любов, стихійна, зростаюча охоплювала нас – і в ці дні безпросвітного страждання почувалося одне: Він там стоїть на варті. Він не дасть нас в образі. Він захистить нашу честь... А в цей час генерал, що вийшов з нами на берег, взяв на себе всю чорну роботу, весь тягар нашого повсякденного життя. Коли ставало особливо важко, він, начебто навмисно, приймав на себе все озлоблення юрби, сховане, може бути, під військовою дисципліною, брав на себе, щоб образ того, який страждає на «Лукуллі», залишався як і раніше чистим і світлим. Щоб була особа, яку любили. Любили беззавітно, як єдиного вождя» [8]. Згодом на О. П. Кутепова було також перенесено раніше відпрацьовану на образі П. М. Врангеля тотальну героїзацію лідера. Поштовх таким ментальним трансформаціям був даний таємничим зникненням колишнього командувача І Російського корпусу, а на той час лідера Російського Загальновоїнського Союзу (РОВС) у Парижі 26 січня 1930 р., яке було сприйнято як жертва в ім'я білої ідеї.

Практично всі галліполійці у своїх спогадах наводять опис другого візиту П. М. Врангеля до табору, який відбувся 1 (15) лютого 1921 р. Дозволю собі коротку цитату зі спогадів підпоручика кінної артилерії В. Матасова: «Усю ніч та на ранок ішов дощ. Війська були вишикувані широким фронтом по величезному рівному полю. Під'їхав автомобіль Головнокомандувача. І коли він вийшов з нього і підійшов до знамен, неочікувано розірвались хмари, і яскраве сонце освітило всю долину. Цей неочікуваний ефект вразив людей та викликав почуття радості та захвату; гучне «ура» виказало любов військ до свого вождя. Це був момент загального екстазу та вираження непідробної вірності Головнокомандувачу...» [20; с. 168–169]. Виснажені безнадією та напівголодним існуванням екзальтовані солдати сприйняли цей факт як «знак згори», обернений до сонячного затемнення у «Слові о полку Ігоревім» – «вождя» підтримує Господь. М. Расвський зазначає, що дійшло до того, що стрілки з кулеметної команди зробили огорожу навколо місця, де стояв Головнокомандувач коло їхньої палатки [25, с. 251]. І хоча до пояснення подібного феномена прямим втручанням Всевишнього вдавались, на думку автора, лише «темні солдати» із «важко зрозумілою солдатською логікою», та цей сюжет закарбувався і у мемуарах високоосвічених учасників білого руху

(той же журналіст М. Раєвський, професор математики В. Даватц) [7; 24]. Образ «вождя» вимагає сакралізації, П. М. Врангель не був винятком.

Домінуючим для рядових емігрантів було сприйняття барона як лідера, який постійно прагне бути поряд з військами та розділити їхні поневіряння, але через перепони з боку союзників не може здійснити цього. А відтак, арештант на своїй яхті, а згодом, у готелі, П. М. Врангель постійно веде боротьбу політичного та дипломатичного характеру з метою покращення умов існування армії у вигнанні.

Образ Головнокомандувача, який прагне до об'єднання емігрантів протиставляється політиканам, які через дрібні чвари навколо тонкощів політичного життя майбутньої Росії розпинають емігрантську спільноту. Це ті, хто на думку П. Долгорукова, при пожежі будинку обговорюють не те, як загасити вогонь, а те, за яким проектом вони збудують новий дім на згарищі [9]. Цікава деталь: військові практично не згадують про наказ Головнокомандувача № 82 про відокремлення армії від політики, який викликав хвилю дискусій у партійно-політичних колах еміграції – проголосили, що поза політикою, а самі «Боже, царя збережи» співають. Можливо, це пов'язано з тим, що переобтяжені вирішенням злободенних проблем біженці не прийняли до уваги наказу такого абстрактного змісту. Вірогідно, що у традиційне протистояння військових та політичних лідерів, у якому П. М. Врангель зайняв позицію миротворця, «зіграло на руку» авторитету барона.

Значимість фігури П. М. Врангеля для еміграції яскраво відображена у численних некрологах, фотоальбомах з нагоди його поховання у Брюсселі та перепоховання у Белграді [3; 23].

Що ж до образу О. П. Кутєпова, то джерела, взяті за основу для його реконструкції, можна умовно поділити на дві групи:

– мемуари рядових емігрантів, які пережили з «вождем» «галліполійське сидіння» та переведення армії на трудове положення на Балканах (або ж відвідували Галліполі), а відповідно були знайомі з особистістю через реалізацію його лінії на власному досвіді [7; 9; 21; 25];

– «офіціоз», виданий з нагоди річниці зникнення генерала, репрезентований збіркою спогадів «Генерал Кутєпов. – Париж, 1934. Издание комитета имени генерала Кутєпова под пред. ген. Миллера, с фотограф., картами» [8; 11; 14; 15; 19; 26–29].

Аналіз джерел обох груп дозволяє дослідити трансформації образу генерала, що побутував у емігрантському середовищі.

Отже, якщо для галліполійців авторитет Головнокомандувача був нерушимим, то щодо оцінок творця «галліполійського дива» вони розділилися на два табори:

– ті, хто вважав жорстку дисципліну та систему покарань, уведених О. П. Кутєповим, вимушеними необхідними заходами, які допомогли «емігрантському пилові», яким були деморалізовані чини Російської Армії на момент прибуття на Галліполійській півострів, перетворитися на високобоездатне військо;

– ті, хто нещадно критикував «гру в солдатики» О. П. Кутєпова, яку він проводив у той час, коли було необхідно працевлаштовувати чини.

Що ж до оцінок О. П. Кутєпова після його викрадення, то вже вступ до згаданої збірки спогадів свідчить про їх однозначність. Зокрема, наводиться факт про те, що збори коштів на пошук генерала дали колосальну суму в 430 тис. франків. Єдність емігрантів у цій акції та їх щедрість – яскраве свідчення високої значущості лідера РОВС для біженців та для долі майбутньої Росії, на відвоювання та на відбудову якої вони не втрачали надій. Неодноразово наголошується, що біографія О. П. Кутєпова має стати своєрідним навчальним посібником для дітей та онуків білоемігрантів як приклад служіння Вітчизні. Закінчується вступна частина до збірки словами скорботи, які одночасно наголошували на ролі, яку мав здійснити генерал у майбутньому: «Російська еміграція втратила у його осо-

бі свого вождя, а російський народ – свого визволителя» (вірогідніше за все, автором цього вступу був генерал Є. Міллер, який змінив О. Кутепова на посаді голови РОВС).

Можна виділити дві складові образу О. П. Кутепова, які висвітлюються у збірці: характеристика його служіння Батьківщині, армії за кордоном; опис загальнолюдських рис генерала, його звичок, сімейного життя тощо. І навіть відомості з приватного життя лідера цілком «шаблонні» та відповідають стереотипу, яким має бути «вождь».

Розпочну з того, що робило генерала «ближче до народу», а саме з того, як відображені його звички, риси характеру, вподобання у мемуаристиці. Варто відзначити, що такі відомості треба буквально «збирати по крупинці». Зокрема, є згадки про те, що генерал любляв пішу ходу. У Сербії він жив у передмісті Белграда Душановаці та щоденно ходив на роботу пішки (відстань туди-назад складала 16 км), при цьому за О. П. Кутеповим можна було звіряти годинник, оскільки він ніколи не спізнився, незважаючи на те, що йому запізнюватися дозволяв статус. Звичною для нього була прогулянка на гору Авалу у 40 км від його дому. Економив генерал на квитках на потяг, оскільки ходив до розташувань військ пішки [28]. Неодноразовими є згадки про те, що «вождь» був хорошим сім'янином [19; 27; 29]. Хоча, це твердження йде у розріз наприклад зі згадкою, що О. П. Кутепов часто давав у борг зі своїх коштів, а йому мали звичку не повертати. Жертвами тоді ставали його домочадці, адже сім'я «сідала на макарони» [19]. Відзначають пунктуальність генерала у фінансових питаннях: своїх помічників та прислугу він утримував за власні кошти [15; 19]. Згадується неодноразово, що «вождь» умів посміятися та й пожартувати, але з його жартів закарбувався лише один. Так, він казав, що у нього обличчя «типового московського банщика» [24]. Генерала важко було уявити на пенсії, вмираючим у власному ліжку, настільки діяльною людиною він був. Отже, вже у описі «буденного», «негероїчного» можна прослідкувати те, що генерал начебто увібрав у себе найкращі риси старої Русі (добрий сім'янин, витривалий чоловік) та Росії імперської (активна життєва позиція, точність та відповідальність у фінансових питаннях) [14]. Саме це пропорційне поєднання старої та нової російських традицій видавалось як необхідна риса потенційного державця мемуаристами. Чи не найяскравішою інтимною подробицею зі звичок генерала, яка ілюструє цю тезу був факт носіння ним на ланцюжку георгіївського хреста поруч із натільним [24].

Що ж до зображення організаційної діяльності О. П. Кутепова у Галліполі та на Балканах, то мемуаристи, чий спогади були включені до збірки «Генерал Кутепов» (Париж, 1934), подають такі риси характеру «вождя»:

1. Уміння бути першим та останнім у відповідних ситуаціях. Так мемуаристи часто пригадують, що О. П. Кутепов першим зійшов на Галліполійський берег та провів огляд місця майбутнього розташування армії верхи на коневі, наданому французьким командуванням, у штормову погоду. Яскравим є і образ генерала, який останнім від'їжджає до Болгарії. Ці два обриси створюють враження, що від початку та до самого кінця галліполійських випробувань «вождь» невіддільно був зі своїм військом. Насправді, невдовзі після прибуття в Галліполі О. П. Кутепов «зліг» з тифом, а командування І Російським корпусом 8 грудня 1920 р. перебрав на себе генерал В. К. Вітовський. Отже, у найскладніші перші дні у «долині роз та смерті» «вождь» за станом здоров'я не був у перших лавах [6]. Але свідчення про командування В. К. Вітовського не можна знайти ані у спогадах галліполійців, ані в «офіціозі», виданому у Парижі в 1934 р. Зустрічаються вони лише у спогадах самого заступника командувача та у документальних джерелах. Причин цього феномена може бути дві: або між Галліполі та Кутепією (у нейтральному забарвленні цього слова) можна дійсно поставити знак рівності і подальша діяльність О. П. Кутепова витіснила з пам'яті свідків подій керівництво В. К. Віт-

ковського, або ж свою роль у цьому випадку відіграли шаблони, які накладалися на створення образу Кутепова-вождя.

2. Близькість до мас. Автори спогадів наголошують безліч разів на тому, що генерал відмовився від будь-яких привілеїв і жив на тому ж голодному французькому пайку, що й пересічні галліполійці. О. П. Кутепов особисто обходив роботи по облаштуванню табору, потискуючи брудні руки солдат з повагою до людей праці. Хоча з деяких свідчень про аскетизм та невибагливість до побутових умов «вождя» можна зробити дещо інші висновки. Так особистий секретар О. П. Кутепова М. Критський свідчить, що генерал мав багато кримських грошей, і, перехворівши на тиф, хотів обміняти їх на турецьку валюту, щоб купити їжі. Обмін він попросив здійснити одного з солдатів. Той з поваги до комкора продав дещо зі своїх речей і приніс замість безвартісних російських знаків О. П. Кутепову дві ліри, які той взяв із вдячністю. Випадок окрім високого авторитету та доброго порозуміння лідера з солдатами свідчить про повну необізнаність генерала у оточуючій ситуації [19]. У цьому контексті пригадався хрестоматійний випадок з М. Муравйовим, який втік на війну та був спійманим селянами як французький шпигун через те, що віддав рубль за глечик молока. Таке враження, що «вождя» нічого не цікавило поза межами військового табору, тобто, Галліполі стало своєрідним «футляром» для О. П. Кутепова. Уже у Сербії близькість до мас проявилась у вмінні генерала доступно пояснити складні процеси світової політики рядовим козакам [28]. Ораторський талант – невід’ємний атрибут «вождя».

3. Холодний розум у екстремальних ситуаціях та тверезий розрахунок. Характерною у цьому контексті є розповідь про те, що під час чергових погроз з боку союзників скоротити пайок (а це скорочення мало супроводжуватись військовими навчаннями французького корпусу сенегальців), О. П. Кутепов заявив, що він також проведе «навчання» у той же день, чим немало налякав союзу адміністрацію і зберіг харчову норму своїх підлеглих [6]. Ця здатність до аналітики за будь-яких обставин поєднується у «вождя» з надзвичайною вірою у росіян, що дозволило йому створити «місто Кітеж» у Галліполі. Ще під час евакуації О. П. Кутепов проявив ці свої риси характеру, як згадує адмірал М. Кедров. Майбутнього творця галліполійського дива не хвилювало, що не всі зможуть завантажитись на кораблі, він це пояснював жартома – «там, де є місце для одного англіця, вмістяться п’ятеро наших» [15]. Ще однією важливою рисою лідера була здатність надихати цією вірою у Росію та себе усіх оточуючих.

4. Гостинність. У декількох замітках про життя О. П. Кутепова у Сербії йдеться про те, що його будинок був ледь не місцем паломництва – кожен з його незчисленних знайомих, хто був проїздом, уважав за обов’язок відвідати генерала. «Вождь» намагався зберегти зв’язки з тими, хто отримав почесний хрест галліполійця. Йому навіть колишні студенти, відправлені на навчання до Праги, прислали згодом свої дисертації [28; 29].

5. Уміння карати так, щоб і покарання сприймалось як почесне. Якщо з боку мемуаристів це не виправдання «губи» та жорстокостей за відірвані гудзики та непришиті нашивки, то принаймні виправдання терміну «військово-педагогічна» діяльність по відношенню до творчості О. П. Кутепова у таборі. Такий собі «білоемігрантський Макаренко» [19].

6. Здатність до прогнозування. Апогеем цього вміння «вождя» є ініціатива створення РОВС, який мав замінити відкриту інтервенцію як форму боротьби проти більшовиків [25].

7. Твердість слова. Пообіцявши з’явитись до Софії під час масових арештів білогвардійської верхівки у країні, де при владі знаходився лівий уряд Стамболійського, О. П. Кутепов наражав себе мінімум на небезпеку арешту, та слово офіцера важить немало [19]...

8. Аби виправдати тоталітарний тип лідерства «вождя» йому приписують здатність приймати рішення, прислухаючись до чужої думки.

Зустрічається і немало порівнянь О. П. Кутепова з полководцями минулого (Донським, Невським, Суворовим, Скобелевим) [26], з монаршими особами (якщо Галліполі – це «Кутепія», то Росія початку XVIII ст. – «Петровія», а кінець цього ж ст. «Катеринія») [15], з беззаперечними лідерами певних спільнот (Кутепо в був для галліполійців тим, чим був П. Ам'єнський для хрестоносців, Ян Жижка для таборитів, Ж. Кальвін для женеців), та, навіть, біблійними героями (Кутепо в – Авель Росії) [19]. Як бачимо, порівняння ці, як і характеристики особистих рис генерала, є досить невиваженими, занадто ідеалізованими, щоб ставитись до «вождя» як до одного з біженців (хоча саме таку назву дали одній з мемуарних замальовок про О. П. Кутепова).

Таким чином, можна казати про два етапи творення образів «вождів» емігрантами. Перший був пов'язаний з активним етапом у діяльності лідерів, коли можливою була критика їх реальних діянь, другий – зі створенням іконографічних замальовок про очільників еміграції, що хронологічно співпадав зі спадом їх політичної активності.

Бібліографічні посилання

1. **Альф И. (Сеймович И.)** Антанта и Врангель / И. Альф // Антанта и Врангель : сб. ст. – Вып. 1. – М.; П., 1923. – С. 5–39.
2. **Бобровский П. С.** Крымская эвакуация [Электронный ресурс] / П. С. Бобровский. – Режим доступа : <http://www.dk1868.ru/history/BOBROVSK.htm>.
3. Болезнь, смерть и погребение Главнокомандующего Русской армией генерал-лейтенанта барона Петра Николаевича Врангеля в Брюсселе [Электронный ресурс]. – Брюссель, 1928. – Режим доступа: http://ia310806.us.archive.org/load_djvu_applet.php?file=2/items/bolieznsmertipog00soiu/bolieznsmertipog00soiu.djvu.
4. **Валентинов А. А.** Крымская эпопея / А. А. Валентинов // Архив русской революции (изданный И. В. Гессеном). – Т. 5. – М., 1991. – С. 5–100.
5. **Василевский И. М.** Белые мемуары / И. М. Василевский. – М., б. г. (ориентировочно, вт. пол. 1920-х).
6. **Витковский В. К.** В борьбе за Россию. Воспоминания [Электронный ресурс] / В. К. Витковский. – Сан-Франциско, 1963. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/vitkovsky_vk01/index.html.
7. **Даватц В.** На Москву / В. Даватц // Добровольцы. – М., 2007. – С. 263–378.
8. **Даватц В.** Один из беженцев [Электронный ресурс] / В. Даватц // Генераль Кутепо вь. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
9. **Долгоруков П.** Великая разруха: воспоминания основателя партии кадетов 1916–1926 / П. Долгоруков. – М., 2007.
10. **Дьяков В. А.** «Русская идея» в эмигрантских изданиях 1920–1968 гг. / В. А. Дьяков // Славяноведение. – 1995. – № 4. – С. 3–16.
11. **Зайцов А.** Мои воспоминания о генерале Кутепо в [Электронный ресурс] / А. Зайцов // Генераль Кутепо вь. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
12. **Каліберда Ю. Ю.** Військова мемуаристика як джерело вивчення військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Ю. Ю. Каліберда. – К., 2003.
13. **Карпухин О.** Мог ли стать барон Врангель русским Бонапартом [Электронный ресурс] / О. Карпухин. – Режим доступа: http://az.lib.ru/t/raewskij_n_a/text_0060.shtml.
14. **Карташев А.** Кто он? [Электронный ресурс] / А. Карташев // Генераль Кутепо вь. – Париж, 1934. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
15. **Кедров М. А.** Эвакуация [Электронный ресурс] / М. А. Кедров // Генераль Кутепо вь. – Париж, 1934. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.
16. **Кириллова Е. Л.** Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации: на материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны : автореф. дис. на соиска-

ние науч. степени канд. филолог. наук : спец. 10.01.01 «Литературоведение» / Е. Л. Кириллова. – Владивосток, 2004.

17. **Корсак В. В.** Великий исход [Електронний ресурс] / В. В. Корсак. – Режим доступу: http://www.dk1868.ru/history/vel_isxod.htm.

18. **Краснов В.** Врангель. Трагический триумф барона / В. Краснов. – М., 2006.

19. **Критский М.** Александр Павлович Кутепов (биографический очерк) [Електронний ресурс] / М. Критский // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

20. **Матасов В.** Белое движение на Юге России (1917–1920) / В. Матасов. – Монреаль, 1990.

21. **Мокиевская-Зубок З. С.** Гражданская война в России, эвакуация и «сидение» в Галлиполи глазами сестры милосердия военного времени (1917–1923) / З. С. Мокиевская-Зубок // Добровольцы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 241–329.

22. **Оболенский В.** Крым при Врангеле (мемуары белогвардейца) / В. Оболенский. – М.; Л., 1928.

23. Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г. [Електронний ресурс]. – Издание комитета по увековечению памяти Главнокомандующего Русской Армией генерала барона П. Н. Врангеля. – Режим доступу: http://ia310830.us.archive.org/load_djvu_applet.php?file=1/items/perenesenieprakh00andr/perenesenieprakh00andr.djvu.

24. **Пешня М. А.** Первый марковец [Електронний ресурс] / М. А. Пешня // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

25. **Раевский Н.** Дневник галлиполийца / Н. Раевский // Добровольцы. – М., 2007. – С. 62–262.

26. **Резниченко С. ***** [Електронний ресурс] / С. Резниченко // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

27. Речь, сказанная госпожой Е. Ковернинской от имени Национального Союза Русских женщин 26 января 1933 г. в г. Белграде на собрании памяти генерала Кутепова [Електронний ресурс] // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

28. **Рыбинский Н.** Железный генерал [Електронний ресурс] / Н. Рыбинский // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

29. **Слиозберг Г. ***** [Електронний ресурс] / Г. Слиозберг // Генераль Кутеповъ. – Париж, 1934. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/kutepov/index.html>.

30. **Широкоград А. Б.** Упущенный шанс Врангеля. Крым. Бизерта, Галлиполи / А. Б. Широкоград. – М., 2009.

Надійшла до редколегії 24.09.2011

УДК 351.713: 94(477) «1921/1922»

Д. В. Архірейський

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

ПРОЦЕСИ РОЗРОБКИ І ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРШОГО РАДЯНСЬКОГО МИТНОГО ТАРИФУ 1922 р.

Висвітлено процеси розробки та впровадження першого радянського митного тарифу, прийнятого в 1922 р., проаналізовано його практичне значення.

Ключові слова: нова економічна політика, зовнішня торгівля, товари, митний тариф, митно-тарифне регулювання.

Освещены процессы разработки и внедрения первого советского таможенного тарифа, принятого в 1922 г., проанализировано его практическое значение.

Ключевые слова: новая экономическая политика, внешняя торговля, товары, таможенный тариф, таможенно-тарифное регулирование.